

Акынбекова А.У.

**КЫРГЫЗ ЖАНА ЧАГАТАЙ ТИЛДЕРИНДЕГИ БУЮМ-ТАЙЫМДАРГА
БАЙЛАНЫШТУУ СӨЗДӨРДӨГҮ ЖАЛПЫЛЫКТАР**

Акынбекова А.У.

**ОБЩНОСТИ СЛОВ СВЯЗАННЫХ С ВЕЩАМИ В КЫРГЫЗСКОМ
И ЧАГАТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

A.U. Akynbekova

**THE COMMONALITY OF WORDS RELATED TO THINGS
IN KYRGYZ AND CHAGATAI LANGUAGES**

УДК: 81/80

Бул макалада кыргыз жана чагатай тилдериндеги буюм-тайымдарга байланыштуу сөздөрдөгү жалпылыктар салыштырма-тарыхый методдун негизинде иликтөөгө алынып, андагы окшоштуктар аз эмес экендиги ырасталды. Изилдөөгө алынган объектилердеги биримдиктер Венгриялык чыгыш таануучу, фольклорист И.Кунош тарабынан 1902-жылы Будапештте жарык көргөн “Чагатай-Осмон-Немис тилдериндеги сөздүгү” («*Čagataj - Osmanisches Wörterbuch*») чагатай тилинин лексикасын азыркы кыргыз тили менен салыштырууда кеңири пайдаланылды. Анда чагатай тили менен кыргыз тилинин ортосундагы фонетикалык праформасында жана номинативдик семантикасында сакталган жалпылыктар бар экендиги, андай биримдиктердин негизин заттык, сын атоочтук, этиштик түшүнүктөргө, тууганчылыкка, үй-тиричиликке, тамак-ашка, кийим-кечеге, эски коомдук түзүлүштөргө тиешелүү сөздөр түзөрү аныкталды. Алар конкреттүү мисалдар менен берилип, бул маселеге карата окумуштуулардын көз караштары иликтенди.

Ключевые слова: чагатай тили, фонетика, праформа, номинатив, семантика, лексика, адабий тил, уңчу, мүчө.

В данной статье исследованы общности слов, связанных с названиями вещей в кыргызском и чагатайском языках, на основе сравнительно-исторического метода и выявлены не малые схожества между ними. Исследованы взгляды ученых по отношению к этому вопросу, были даны единые конкретные варианты исследованного объекта. Общности в объектах исследования обширно использованы Венгерским востоковедом, фольклористом И.Кунош в сравнении лексики чагатайского языка с современным кыргызским языком в словаре “Словарь Чагатай-Осмон-Немецких языков” («*Čagataj - Osmanisches Wörterbuch*»), который издан в Будапеште в 1902 году. Определены наличия сохраненных общностей номинативной семантики и фонетической праформы между чагатайским и кыргызским языками, основу таких общностей составляют понятие существительного, прилагательного, глагола, родства, семьи, домашнего хозяйства, продуктов питания, одежды и слова старого общественного строя. Они даны конкретными примерами, изучались мнения ученых по данному вопросу.

Ключевые слова: чагатайский язык, фонетика, праформа, номинатив, семантика, лексика, литературный язык, корень, суффикс.

In this article we study the generality of words related to the names of things in Kyrgyz and Chaghatay languages, on the basis of the comparative-historical method and revealed

considerable convergence between them. The views of scientists in relation to this issue have been studied, single specific variants have been given of the object under study. (“Chagataj - Ottoman language”), which was published in Budapest in 1902 The presence is defined of preserved communities of nominative semantics and phonetic form between Chagatai and Kyrgyz languages. The basis of such communities is the concept of noun, adjective, verb, kinship, family, housekeeping, food, clothing and the word of the old social order. They are given specific examples, studied the opinions of scientists on this issue.

Key words: chagatai language, phonetics, form, nominative, semantics, vocabulary, literary language, root, suffix.

Түрк тилдеринин ичинен кыргыздар чагатай тилин XVIII-XIX кылымдарда өз турмушунда колдонгон. Бул байыркы жазма эстеликтердин материалдарын негиз кылып алып, чагатай жана кыргыз тилинин лексикасын салыштырууда даана байкалат. Себеби тилдин лексикалык байлыгы – калктын бүткүл турмуш тарыхы менен өмүрлөш, аны менен бирге жаралган жана бирге жашап келе жаткан баа жеткис кенч. Бул байлык элдин нечен кылымдар бою өнүктүрүлүп, калыптанып отурган маданий жана материалдык байлыктары, аң-сезими, ой-пикири, коомдук турмушу, башка элдер менен болгон карым-катнашы ж.б. жактары менен тыгыз байланыштуу.

Ушул максатта бул эмгекте Венгриялык чыгыш таануучу, фольклорист И. Кунош тарабынан 1902-жылы Будапештте жарык көргөн “Чагатай-Осмон-Немис тилдериндеги сөздүгү” («*Čagataj - Osmanisches Wörterbuch*») чагатай тилинин лексикасын азыркы кыргыз тили менен салыштырууда кеңири пайдаланылды. Анда чагатай тили менен кыргыз тилинин ортосундагы фонетикалык праформасында жана номинативдик семантикасында сакталган жалпылыктар бар экендиги, андай биримдиктердин негизин заттык, сын атоочтук, этиштик түшүнүктөргө, тууганчылыкка, үй-тиричиликке, тамак-ашка, кийим-кечеге, эски коомдук түзүлүштөргө тиешелүү сөздөр түзөрү аныкталды. Бирок макалага ушул чоң жана тааал маселени камтуу мүмкүн болбогондуктан И. Куноштун сөздүгүндөгү буюм-тайымдарга гана байланыштуу чагатай тилиндеги сөздөрдүн лексикалык маанисин азыркы кыргыз тили менен салыштырып кароону туура көрдүк. Андагы сөздөр кыргыз тилинде тыбыштык өзгөрүүгө учурап кездешет, бирок лексикалык мааниси сакталат. Андай мисалдарга тө-

мөнкүлөрдү келтирүүгө болот. Мисалы: *biçak* сөзүнүн баштапкы *быч* этиши «кес» маанисин берет. Ага зат атооч жасоочу - ак мүчөсүнүн жалгануусу менен *бычак* сөзү келип чыккан [1, 104]. Чагатай тилиндеги *biçak* сөзү кыргыз тилинде тыбыштык өзгөрүүгө учурап, *бычак* болуп кездешип, кесүү үчүн колдонулуучу мийиздүү, сабы бар курал маанисин берет: *Маки бычактарын чыгырып, дасторкон үстүнө таптап, эттин келишин күтүштү*. Ал эми ушул эле сөз түрк тилдеринен азербайжан тилинде *бычак*, хакас тилинде *бичак*, якут тилинде *бычак*, түрк, татар, уйгур тилдеринде *пычак*, уйгур диалектилеринде *пичак*, татар диалектилеринде *пыцак*, алтай диалектилеринде *пыцах* деп аталган.

Bilau / bilağ – кайрак таш. Кыргыз тилинде болсо созулма үндүүлөр пайда болгондон кийинки *бүлөө* формасында кездешип, *бычакты*, устараны жана башкаларды *бүлөөгө* жануу, *бүлөө* менен курчутуу, жанып курчутуу маанисинде колдонулат: *Бычакты бүлөп бере койчу*. Өтмө мааниде кайратына келтирүү, кайраттандыруу, күчөтүү дегенди элестүү туюнтат: *Түркүн кеңешин салып бүлөгөн* (Бейшеналиев). Бүгүнкү күндө адабий тилибизде *бүлөөгө* синонимдеш кайрак (кайрак ташы) колдонулат: *Жазгычтар – кылыч болсо, сынчы – кайрак*. *Кылычты өткүр кылат мыкты кайрап* (А. Осмонов).

Bilekçe – билекче, колго тагылган чынжырча. Чагатай тилиндеги *bilekçe* сөзү *билек+че* деген эки бөлүктөн турат. *Билек* уңгусу чыканактан колдун башына чейинки аралыктагы мүчө, жилик, ага кичирейтүүчү -че мүчөсү уланганда колго тагылган чынжырча маанисине туура келет. Кыргыз жана чагатай тилдеринде -ча мүчөсү атооч сөздөргө улануу менен, кичирейтүү маанини туюндурат. Ал эми *билек* деген сөздүн алгачкы формасына *йүзүк* деген сөздүн биригишинен кыргыз тилинде *билерик* сөзү пайда болгон: *Кош билерик, кош шакек. Оң колуна сала кет* (Т.Молдо).

Билек+йүзүк деген бириккен сөздө *билек* бөлүгүнүн аягындагы [к] (г) тыбышы [й] тыбышына өтүп, казак тилдеринин диалектилеринде жолуга турган *билейзук* түрү жаралган. Мындай [й] тыбышынын мурдагы [р] тыбышынын алмашканы экен деп туура эмес «оңдоп айтуудан» түркмөн, турция, өзбек тилдеринин диалектилеринде *билерзик* түрү келип чыккан. Ал эми [р] тыбышы сакталып кала берип, андан кийинки [з] тыбышы түшүп калышынан кыргызча *билерик* түрү пайда болгон [5, 53-б.]. Бул чагатай тилинде *bilak yüzük* деген формада келип, түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилиндеги *билек* уңгусу чагатай тилине жакын экендиги байкалат. Себеби түркмөн, турция, гагауз, караим, карачай-балкар, ногой, кара калпак тилдеринде *билезик*, *билзек*, өзбекче *билагузук*, түркмөн, турция, өзбек тилдеринин диалектилеринде *билерзик* түрүндө айтылат [6, 87-б.].

Kiyiz – Чагатай тилиндеги *kiyiz* сөзү түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилине өзгөрбөй жеткен *кийиз* формасында колдонулат. Себеби бул сөз байыркы түрк тилинде *кедиз*, *кызыз*, *кидиз* түрүндөгү

варианттары болгон. Анын [д] тыбышы [й] тыбышына алмашуусунун кыргызча *кийиз* түрү жаралса, [д] тыбышынын [г] тыбышына алмашуусунан өзбек, уйгур тилиндеги *кигиз* сөзү келип чыккан. Ал эми байыркы түрк тилиндеги *кед* этиши азыркы *кий* сөзүнүн маанисинде болгон. Ага этиштен зат атооч жасоочу -ыз мүчөсү кошулуп, *кедиз*, *кидиз* сөзү жасалган [5, 143-б.]. Сыягы, ал кезде *кийиз* кийим катары калпак, кементай жасоодо колдонулгандыктан ушундай атынын келип чыгышына себеп болгон окшойт.

Igne – сөзүнүн мааниси бардык түрк тилдеринде тигүү, сайма сайуу сыяктуу иштерде колдонулуучу буюм. Бир учуна жип өткөрүлүүчү көзчөсү бар, экинчи башы абдан учтуу ичке металл [3, 545-б.]. Мисалы: *Колу чебер аялдым, Учугу түшпөйт ийнеден* (А.Осмонов). Бирок кыргыз тилинде *ийне* сөзү чагатай тилинде *igne* деген формада кездешет. *Ийне* сөзүнүн бул (*igne*) түрү эң байыркы формасына жакыны, бирок эң алгачкысы эмес. Анткени бул сөз алгачкысы *тик + не* деген эки сөздүн биригишинен куралган. Мунун *тик* уңгусу азыркы кийим *тик* деген сөздөгү *тик* этишине туура келет. Ага этиштен атооч жасоочу -не мүчөсү жалганып, *тикне* сөзү келип чыккан [6, 115-б.]. Натыйжада, сөздүн башындагы [т] тыбышы [й] тыбышына өтүп, [к] тыбышы [г] тыбышына өтүп, чагатай тилиндегидей *йгне* түрү пайда болгон. Кыргыз тилиндеги *ийне* сөзү чагатай тилиндеги *йгне* сөзүнөн кийин дагы метатезаланды десек жаңылышпайбыз. Ошентсе да, башка түрк тилдерине салыштырмалуу кыргыз тилиндеги *ийне* түрү чагатай тилине жакын экендиги байкалат. Алсак, уйг. *жиңнә*, түркм. *иңче*, хак. *иңъе*, тат. *әнә*, башк. *эне*, кум. *ине*.

Çadır сөзү түркмөнчө отрукташкан элдин кышкы үйү [4, 228]. Э.В. Севортяндын [6, 87] эмгегинде бул сөз байыркы эстеликтерде *чатир* формасында кездешип, таардан, калың матадан ж.б. жасалып, төрт бурчунан керип коюлуучу, көбүнчө жайында колдонула турган жеңил үй маанисин туюндурат. Мында *çadır* сөзүндөгү жумшак [д] тыбышы кыргыз тилинде каткалаң [т] тыбышына өткөн. Бүгүнкү күндө кыргыз тилинде *чатыр* сөзүнүн мааниси бир топ кеңейди: 1. Курулуштардын, имараттардын үстүнкү бөлүгү: *Жамгырдан үйдүн чатыры дабырап турду* (Т.Сыдыкбеков). 2. Кандайдыр бир нерсе сынып, жарылып же от чартылдап күйүп бараткандагыдай чыккан үндү же дабышты билдирүү же ошого салыштыра көрсөтүү үчүн колдонулат: *Чатыр-чатыр чатырады, Жалты күйүп жан жагы* (Ж.Бөкөнбаев). ж.б.

Aşlar сөзүнүн чагатай тилиндеги мааниси малга суу берүүгө ылайыкталып коюлган таш маанисин түшүндүрөт (*hayvanlara su vermek üzere koyuların yan başına konulan taş*). Ал эми кыргыз тилинде *аштоо* жыгач тактайлардан бириктирилип жасалып, жылдырып коюга ылайыкталып, өзүнө бекитилген буту менен малга туз, жем бере турган идиш *аштоо* аталып кеткен. Болжолу, мурда аштоолор таштан оюлуп жасалса, андан кийинки мезгилдерде узун жыгачтан оюлуп жасалып, эки башы казыкка

ашталып бекитилип коюлгандыктан *аштоо* аталып кеткен окшойт. Кыргыз тилинде бул сөз аш+та+оо деген бөлүктөрдөн турат. *Аш* уңгусуна этиш жасоочу -ла мүчөсү жалгануудан *ашта* сөзү келип чыккан. Ал этишке зат атооч жасоочу -оо мүчөсү жалгануудан *аштоо* сөзү жаралган [6, 37-б.].

Челек сөзү чагатай тилинде деле кыргыз тилиндегидей суюк нерселерди куюу үчүн ылайыкталып, жыгачтан жасалган идиш. К.Сейдакматов бул сөздү *чел* сөзүнөн келип чыккан деген [5, 250-б.]. Демек, жыгачтын *чел кабыгы* деген сөз айкашынын биринчи компонентине кичирейтүүчү маанини туюндурган -ек мүчөсүнүн жасалганышы менен *челек* деген сөз пайда болгону талаш туудурбайт. Кийин *челек* жыгачтын кабыгынан эмес, жыгачтын өзүнөн жасала баштаганда деле эски аты сакталып калган.

Чагатай тилинде ***bildurğa*** сөзүндөгү эринсиз үндүүлөр кыргыз тилинде эриндүү үндүүлөргө алмашышы менен *бүлдүргө* сөзү пайда болгон. Болжолу, байыркы түркчө *билектирик* түрүндө айтылган сөздү монголдор *бөгөлдөргө* түрүндө кабыл алып, уңгусундагы [г] тыбышы [д] тыбышына өтүп, *бүлдүргө* түрүнө келген окшойт. Себеби кыргыз тилинде камчынын, чокмордун колдон чыгып кетпеси үчүн билекке илинип жүрчү боосу *бүлдүргө* деп аталат: *Бүлдүргөсүнөн үзүлгөн камчы Алымбайдын колунан чыгып кетти* (Сыдыкбеков). Бул сөз кээ бир түрк тилдеринде, маселен: казакча *бүлдирге*, кара калпакча *бүлдирге*, башкырча *бөлдөргө*, ногойчо *булдерге* болуп айтылат. Байыркы түркчө *билектирик* түрүндө айтылган сөздү монголдор *бөгөлдөргө* түрүндө кабыл алган. К.Сейдакматов монголчо *бөгөлдөргө* сөзүнүн уңгусу болгон *бөгөл* сөзү – түркчө *билек* деген сөздүн *бигел > бүгөл > бөгөл* болуп метатезаланып өзгөрүп кеткен дейт [5, 185-б.].

Аркан – Чагатай тилиндеги *аркан* сөзү бардык түрк тилдеринде ушундай аталып, өрүлгөн, чыйратылган жип деген маанини берет. Ал *арка+n* деген бөлүктөрдөн турат. К.Сейдакматов *арка* деген уңгусу *аркак* деген сөздү жасоого катышкан, азыркы кыргыз тилинде өзүнчө айтылбаганы менен, тува тилинде сакталып калган *аргы*: 1) *токуу, өр*; 2) *сок, эш* деген сөзгө туура келет. Этиштен зат атооч жасоочу -н мүчөсү жалгануудан *аркан* сөзү келип чыккан деп карайт [5, 37-б.]. Бул болжолу туура дешке болот. Себеби кыргыз тилинде да *аргамжы* деген сөз бир нерсени байлоо, аркандоо үчүн колдонулган, эшилген жоон жип *аркан* деп аталат.

Гөзгү сөзү *көз+гү* формаларынан келип чыккан. Байыркы түрк сөздүгүндө *күзгү* сөзү чагатай тилиндеги аталышына жакын [ө] тыбышы менен *гөзгү*,

көзгү, көзңү, көзүңү түрүндө келет. Кыргыз тилинде болсо, сөздүн башындагы [г] тыбышы [к] га, аягындагы [ү] тыбышынын таасири менен [ө] тыбышы [ү] тыбышына өтүп кеткен.

Күзгү сөзүндөгү *күз* уңгусунун азыркыча *көр* этишинин маанисинде болгондугу бир кезде *көз* сөзү зат атооч маанисин билдирүү менен, ошол эле формада туруп, этиштин маанисин да бергенине далил боло алат. Башкача айтканда, күзгү сөзү жаралган кезде түрк тилдеринде *көз* адамдын *көзү* деген учурда да ал *көздү*, ал *көрдү* деген учурда да колдоно бере турган сөз болгон. Ошондогу абал азыркы *күзгү* сөзүндө сакталып калган. Кийин зат атооч маанисин билдирген *көз* сөзүнөн кыймыл-аракетти билдирген сөздү айырмалоо зарылчылыгы болгон кезде [з] тыбышын [р] тыбышына алмаштырып айтуудан *көр* сөзү жаралган [5, 154-б.].

Жыйынтыктап айтканда, мындай мисалдардан дагы бир нечени келтирүүгө болот. Бирок ушул фактылардын өзү эле чагатай тилиндеги айрым сөздөрдүн байыркы турпаты, семантикасы кыргыз тили менен бирдей экендигинен кабар берет. Мунун себеби, кыргыз тили байыркы тилдердин катарына кирет. Түрк тилдеринин башаты кыргыз тили менен байланыштуу деген ойлордун тууралыгын бекемдейт. Андыктан ушул багытта азыркы кыргыз тилинин материалдарын тарыхый лингвистикалык фактылардын негизинде жалпы эле түрк тилдери менен болгон жакындык, тектештик маселелерин атайын изилдөөнүн объектисине алуу маселеси зарыл деп ойлойбуз. Себеби Б.М. Юнусалиев белгилегендей: «байыркыны көздөй канчалык алыстаган сайын жакын тектеш тилдер ошончолук бири-бирине жакындайт» [7, 209-б.]. Ал эми мындай иштер кыргыз элинин маданиятынын азыркысы менен өткөндөгүсүнүн ортосундагы реалдуу байланышты калыбына келтирет.

Адабияттар:

1. Древнетюркский словарь. - Ленинград: Наука, 1969. - С. 104.
2. Карасаев Х. Камус наама. – Бишкек, 1996. - 774-б.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. - Бишкек, 2010. - 1031-б.
4. Kúnos I. «Şejx Sulejman Efendi's» Çağataj - Osmanisches Wörterbuch, KSz III, Bp. 1902.
5. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. - Ф.: Илим, 1988. - 50-б.
6. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”. - Москва: Наука, 1978. - С. 223.
7. Юнусалиев Б.М. Избранные труды. - Фрунзе, 1985. - С. 209.

Рецензент: к.филол.н., доцент Сатаева Г.С.